

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ*Պարմական գիտությունների թեկնածու***ՀԱԶԱՐԱՄՅԱ ԿԵԶԱՌԻՍԻ
ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ**

Հայ Առաքելական Եկեղեցու Կոտայքի թեմի Ծաղկաձորում գտնվող առաջնորդա-
միստ Կեչառիսի վանքը միջնադարյան Հայաստանի ամենաճանաչվող եկեղեցական, հո-
գևոր և մշակութային կենտրոններից էր: Վանքի հնագույն և գլխավոր Սուրբ Գրիգոր եկե-
ղեցին կառուցել է Բագրատունյաց պետության մեծ իշխան Գրիգոր Ապիրատը 1003
թվականին: Այդ 11-րդ դարի արշալույսին էր, երբ 1001 թ.՝ Քրիստոսի ծննդյան 1000-ամ-
յակին, Ամի մայրաքաղաքում Գագիկ Ա թագավորը կառուցեց զվարթնոցատիպ Ս. Գրի-
գոր եկեղեցին (Գագկաշեն), Կատրամիդե թագուհին ավարտին հասցրեց Սմբատ Բ-ի հիմ-
նադրած Մայր Տաճարը: Նույն շրջանում մեծ իշխան Գրիգոր Ապիրատը հիմնեց Կեչառի-
սի Ս. Գրիգոր եկեղեցին, սպարապետ Վահրամ Պահլավունին՝ Մարմաշենի վանքը, և
այլն:

1050-ական թվականներին Կեչառիսի վանքի հովանավոր է դարձել Գրիգոր Մագիստ-
րոս Պահլավունին: 13-րդ դարում վանքը հովանավորել են Վաչուտյան, ապա Պոռշյան
եկեղեցաշինարար իշխանները:

Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևմտյան մասում 12-րդ դարում կառուցվել է մեծ գավիթ: Գլխա-
վոր եկեղեցուց հարավ գտնվում է Ս. Նշան փոքր եկեղեցին (11-րդ դար), իսկ նրա հա-
րևանությամբ՝ Կաթողիկե եկեղեցին է, որը 1203-1214 թթ. կառուցել է իշխան Վասակ
խաղբակյանը: Հիմնական վանական համալիրից դեպի արևմուտք գտնվում է Ս. Հարութ-
յուն փոքրիկ եկեղեցին (13-րդ դար):

Վանքի տարածքում և շրջակայքում կան գեղակերտ խաչքարեր: Դրանցից մեկը
կանգնեցվել է Վեցիկ ճարտարապետի հիշատակին: Եղել են նաև մի քանի մատուռներ՝
Ս. Սիոնը, ուր թաղած է եղել Պոռշ իշխանը, Ս. Հովսիսիմեն և այլն, որոնք հիշատակվում
են գրավոր աղբյուրներում, բայց այժմ ավերվել են:

Կեչառիսը եղել է ուսումնական, մշակութային, գրչության կենտրոն, ունեցել հռչակա-
վոր վանահայրեր, ինչպես, օրինակ՝ Պետրոսը (12-րդ դար), Գրիգոր վարդապետ Մանո-
նիկը, Ներսես վարդապետը՝ 13-րդ դարի սկզբներին, իսկ նույն դարի վերջերին այստեղ
ստեղծագործել է հայ միջնադարյան շնորհալի գիտնական և բանաստեղծ Խաչատուր
վարդապետ Կեչառեցին: Մատենադարանում և այլ ձեռագրական հավաքածուներում
պահվում են Կեչառիսում ընդօրինակված մեկ տասնյակից ավելի մատյաններ:

Կեչառիսի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու բարձրադիր զմբեթը քանդվել էր 1828 թ. երկրա-
շարժից, բայց վերջին տարիներին այն հիմնավորապես նորոգվեց ավստրիա-հայ Վլադի-
միր Հարությունյանի բարեգործությամբ՝ Կոտայքի թեմի առաջնորդ Առաքել եպիսկոպոս
Քարամյանի վերահսկողությամբ: Եկեղեցու հանդիսավոր օծումը կատարվեց 2000 թ.
հուլիսին՝ ձեռամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին երկրորդի:

2003 թ. լրացավ Կեչառիսի կառուցման 1000-ամյակը: Այդ կապակցությամբ հարկ ենք համարում առավել հանգամանորեն անդրադառնալ վաճառի հիմնադրման պատմությանն ու հիմնադիր իշխան Գրիգոր Ապիրատին, քանի որ Կեչառիսի հիմնադրի անունն ու հիմնադրման թվականը որոշ հեղինակավոր հրատարակություններում սխալ է նշված: Մասնավորապես հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական բազմահատորյակում և Հայկական սովետական հանրագիտարանում Կեչառիսի հիմնադիր է համարվում Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունին, հիմնադրման թվական՝ 1033¹: Սկզբնաղբյուրների քննությամբ ու պահպանված տեղեկությունների համադրումը թույլ են տալիս հարթելու պատմագիտական այս թվացյալ կնճիղը:

ԿԵՇԱՐԻՍԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կեչառիսի Ա. Գրիգոր եկեղեցու հիմնադրման մասին է վկայում հախավային մուտքի քարավորի վեցտողյա արձանագրությունը, որի սկզբում, շրջանագծի մեջ, շեղ առանցքով հավասարաթև խաչ է փորագրված:

ՆՁԲ (1033) Թ. ՀԱ(ՅՈՑ). Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵ
ԱՆ ԳԱԳԿԱ ԵԻ Ի ՀԱՅՐԱՊԷՏՈՒԹԵԱՆ Տ(ԵԱՌ)Ն
ՍԱՐԳՍԻ, ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՈՒՍ, ՈՐԴԻ ՀԱՍԱՆ
Ա, ՇԻՆԷՑԻ ԶԷԿԷՂԷՑԻՄ ԻՆՁ Ի ԲԱՐԷԽՈՍՈՒԹ(ԻԻ)Ն ԵԻ Ի
Մ ՊԱՏՐՈՆԻՆ ԵԻ ԻՄ ՈՐԴԵԱՑՆ. ՈՐՔ ԸՆԹԷՌՆՈՑՔ Զ
ԻՍ ՅԱՂԱԻԹՍ ՑԻՇԷՑԷՔ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԱՂԱԶԵՄ:

Նկատի ունենալով արձանագրության մեջ 1020 թ. մահացած Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորի և 1019 թ. կաթողիկոսական Աթոռից հրաժարված Սարգիս Ա Սևանցու անունների առկայությունը, դեռևս Ղևոնդ Ալիշանը, այնուհետև Գարեգին Հովսեփյանը և Ներսես Ալկիմյանն առաջարկել են արձանագրության սկզբում նշված ՆՁԲ (1033) թվականը համարել գրչական սխալ և սրբագրել ՆԾԲ (1003)²: Միանգամայն ընդունելի այս տեսակետն ավելի է հիմնավորվում վերջերս Գագիկ Սարգսյանի հրատարակած Արզակյանի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու կառուցող Գորգ (Գեորգ) քահանայի 1001 թ. արձանագրության շնորհիվ, ուր Գագիկ Ա-ի և Սարգիս Կաթողիկոսի անուններից հետո հիշատակվում է նույն Գրիգոր Ապիրատ Մազիստրոսի անունը՝ «Գրիգորի Հայոց Մազիստրոսի...»³: Ոչ մի կասկած չի մնում, որ 11-րդ դարի սկզբին Հասանի որդի Գրիգոր Ապիրատն արդեն ուներ մագիստրոսի տիտղոս և Հայաստանի ամենաազդեցիկ իշխաններից էր: Նկատենք նաև, որ 1033 թվականին Հասանի որդի Գրիգոր Մազիստրոսը վաղուց մահացել էր (1021), իսկ վասակի որդի Գրիգոր Պահլավունին դեռևս մագիստրոս չէր (մա այդ տիտղոսը ստացավ 1045 թ.):

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1976, էջ 395, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 5, էջ 383:

² Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 259, Գ. Հովսեփյան, Խաղքակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմության մեջ, Ամթիլիս, 1969, էջ 159, Ն. Ալիմեան, Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 374:

³ Գ. Սարգսյան, Գրիգոր Ապիրատ Հասանյան. Հիմնադիր Կեչառիսի վաճառի (վիմագրական ձոր վկայություն), «Հին Հայաստանի մշակույթը», ժողովածու 12, Երևան, 2002, էջ 111:

Գագիկ Սարգսյանը նույնպես գտնում է, որ Կեչառիսում գործ ունենք գրչական սխալի հետ. «գրիչը ՆԾԲ-ի փոխարեն, սխալմամբ փորագրել է ՆԶԲ»⁴:

Սակայն այս մասին եղել են մեծ ալլ կարծիքներ: Մասնավորապես Ն. Ադոնցը Գ. Հովսեփյանի աշխատության գրախոսության մեջ Կեչառիսի երկու արձանագրությունն էլ (1003 կամ 1033 և 1051 թ.) համարում է ուշ շրջանի՝ 13-րդ դարի գրություններ՝ միաժամանակ կարծելով, որ Հասանի որդին միայն Ապիրատ անունով պիտի հիշատակվեր (ինչպես պատմիչների մոտ է) և ոչ՝ Գրիգոր⁵:

Ա. Մանուչարյանը սխալ է համարում «ոչ միայն 1033, այլև 1003 թվականները», Գրիգոր Ապիրատին նույնացնում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու հետ և եկեղեցու կառուցումը վերագրում 1051 թվականին⁶:

Կեչառիսի հիմնադրության վերաբերյալ հայտնի է մեծ Սիմեոն Երևանցու «Ջամբուում» տեղ գտած հետևյալ վկայությունը՝ . «Սկզբնապես հիմնվել է 444 (995) թվին Ապիրատ իշխանի կողմից»⁷: Երևանցին թվականն ճշելու համար որևէ աղբյուր պիտի ունեցած լիներ, որը, ցավոք, առայժմ հայտնի չէ: Կարելի է ենթադրել, որ 995-ը եկեղեցու հիմնարկների թվականն է:

ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ ԳՐԻԳՈՐ ԱՊԻՐԱՏԻ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես տեսանք, եկեղեցաշինարար իշխանի անունը Կեչառիսի և Արզականի արձանագրություններում Գրիգոր է (այդպես է հիշվում մեծ մասնադրության մեջ): Նույն կերպ է վարվել մեծ մասնադրության մեջ՝ Ներսես Ծնորհալին, որը «Վիպասանություն» անունով հայտնի («Սակա Հայկազանց սեռի և Արշակունեացն զարմի») երկում իր հոր՝ Ծովքի իշխան Ապիրատի անունը տալուց հետո, վերջինիս պապին հիշատակելով՝ հենց Գրիգոր Ապիրատին է նշում:

«Ջմախնական անուն առեալ
Որ Ապիրատն էր յորջորջեալ,
Թոռս մեծին Գրիգորի լեալ,
Որ Մագիստրոս մականուանեալ»⁸:

Գրիգոր Մագիստրոս էր կոչվում մեծ Ապիրատ իշխանի մորական պապը (Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին), սակայն Ծնորհալին գրում է իր հոր տոհմական ծագման մասին, որը, որպես կանոն, արական գծով էր ճշվում, ուստի չպետք է կասկածել, որ այստեղ ճշված իշխան Ապիրատի պապ անվանված «Մագիստրոս մականուանեալ» մեծն Գրիգորը, հենց Գրիգոր Ապիրատն է: Ինչպես ստորև կտեսնենք, Մատթեոս Ուռհայեցին, Մխիթար Անեցին, Վարդան Արևելցին մեծ «Հայոց մեծ իշխան», և բնական է, որ Ծնորհալին իր հորը համարում է «թոռս մեծին Գրիգորի»:

⁴ Գ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 112:

⁵ Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 464:

⁶ Ա. Մանուչարյան, «Հանություն Հայաստանի 4-11-րդ դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977,

էջ 170-171:

⁷ Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբու, Երևան, 2003, էջ 395:

⁸ Հայ դասական քնարերգություն, հ. Ա., Երևան, 1986, էջ 239:

Մատթեոս Ուոհայեցիմ ասես շարունակում է այս պատմությունը և ներկայացնում, թե ինչ եղավ հետո:

«Այդ օրերին Հայոց մեծ իշխան Ապիրատը՝ Հասանի որդին, անցյալում Աշոտի կողմն անցած լինելու համար երկյուղելով Հովհաննես թագավորից, ապստամբելով փախչում է նրանից և տասներկու հազար ձիավորներով գնում է Դվին քաղաքը՝ պարսից Ապուստար գորավարի մոտ, որը բազում օրեր մեծարում է նրան: Սակայն Ապուստարի մոտ եմ գալիս չարախոս մարդիկ և ասում, թե «այսպիսի քաջ և հզոր մի մարդ, որ մեծ զորքով քեզ մոտ է եկել, քեզ էլ, տանկաց ողջ երկիրն էլ կկործանի»: Դրա վրա ամիրան, սրտում ոխ կապելով, մյուս գորակամներից գաղտնի Ապիրատին բարեկամական զրույցի է հրավիրում ու ծածուկ սպանում այդ քաջ, հզոր և բովանդակ Հայաստանում հռչակված մարդուն:

Իսկ Սարի անունով մի իշխան, որ Ապիրատ մեծ իշխանի գորավարն էր, վերցնելով նրա կնոջն ու որդիներին և հեծյալ զորքը, գնում է Անի քաղաք: Հովհաննես թագավորն անչափ սգում է Հայոց Ապիրատ իշխանի անարդար մահը, իսկ նրա Ապլջահապ, Վասակ որդիներին, Սարիին և բոլոր գորակամներին, Հայոց թագավորը զավառներ ու պաշտոններ է տալիս»¹³:

Ուոհայեցիմ և Արևելցիմ դեպքերի թվականը չեն նշում: Բայց հայտնի է, որ Հովհաննես Սմբատի և Աշոտի բախումներն ավարտվել են 1021 թ.: «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» բնագրի վերջում ավելացված անանուն հեղինակի փոքր ժամանակագրության մեջ (սխալմամբ վերագրվել է Ստեփանոս Օրբելյանին) արձանագրված է Ապիրատի մահվան թվականը. «Եւ Հ (1021) Թուրքն եհար զԱպիրատն»¹⁴:

Ուոհայեցիմ Ապիրատի անունը տալիս է ևս երկու անգամ, երբ հիշատակում է նրա թոռներին՝ Բարսեղ Ա Անեցի Կաթողիկոսին և նրա եղբայր, պատերազմում զոհված և Կեչառիսում թաղված Գրիգոր իշխանին¹⁵:

Գրիգոր Ապիրատ իշխանի մասին նշում է նաև Մխիթար Այրիվանեցիմ, որը հավանաբար օգտվել է Մխիթար Անեցուց, բայց նաև մի լրացուցիչ տվյալ է հայտնում. «Ապիրատ իշխան 12 000 հեծելի (տէր). սա շինեաց զԿեչառուս և եհան զառուն Երևանայ»¹⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Այրիվանեցիմ ավելացնում է Ապիրատի շինարարական հայտնի ձեռնարկների թիվը՝ նշելով նրա կողմից Երևանի ջրանցքի շինարարությունը: Այս վկայությունը միաժամանակ նպաստում է Ապիրատի հիմնական տիրույթների տեղորոշմանը Կոտայք գավառում, քանի որ այստեղ են և՛ Կեչառիսը, և՛ Երևանը:

Այսպիսով, նշված բոլոր մատենագրական աղբյուրներն Ապիրատ անունով են կոչում Հասանի որդի իշխանին, որը կառուցել է Կեչառիսի վանքը, և որը նույն Կեչառիսում իրեն անվանում է Հասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոս (նա Գրիգոր Մագիստրոս է անվանվում նաև երկու այլ վիմագրերում): Կասկածից վեր է, որ խոսքը նույն մարդու մասին է: Հայագետները խնդրի լուծման տրամաբանական միջոց են առաջարկել իշխանին վերա-

¹³ Աշխարհաբար հրատարակության այս հատվածում Ապիրատի որդիներից մեկն է համարվում «Սարեն», մինչդեռ գրաբարից երևում է, որ խոսքը Սարի գորավարի մասին է, որին՝ «և Սարե և ամենայն զօրացն» թագավորը համապատասխան բաժին է տալիս (Ուոհայեցի, 1991, էջ 16-17):

¹⁴ Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, Բ. 2, Երևան, 1956, էջ 502:

¹⁵ Ուոհայեցի, 1991, էջ 227, 289:

¹⁶ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 58:

գրելով Գրիգոր Ապիրատ երկանունը: «Պահլավունիների մեջ Գրիգոր-Ապիրատ երկանունը սովորական էր», գրում է Գարեգին Հովսեփյանը¹⁷: «Գրիգոր և Ապիրատ մեկ անձնատրություն կրած երկանուններն են», ավելացնում է Ն. Ակիմյանը¹⁸:

Սակայն, մեր կարծիքով, Գրիգոր Ապիրատն իր կենդանության օրոք երկանուն չուներ: Նա իրեն կոչում է «Հասամի որդի Գրիգոր Մագիստոս» (1003 թ.), Գորգ քահանան նրան անվանում է «Գրիգոր Հայոց Մագիստոս» (1001 թ.) իշխանի դուստրը, որը Վեստ Սարգսի կինն էր՝ «Քրգոր Մագիստրոս» (1042 թ.)¹⁹, իսկ թոռնորդին՝ Ներսես Ծնորհալին՝ «Մագիստրոս մականուններ... մեծն Գրիգոր»²⁰: Նրա անունը «Ապիրատ» ձևով հիշատակող առաջին պատմիչները՝ Մատթեոս Ուռհայեցին և Մխիթար Անեցին, իրենց պատմությունը գրել են իշխանի մահից համապատասխանաբար շուրջ 110 և 170 տարի անց: Այդ ժամանակամիջոցում Ապիրատ անունը, որը, մեր կարծիքով, ժամանակին Հասամի որդի Գրիգոր Մագիստրոսի համար հավանաբար մականուն է եղել, արդեն բավական տարածված էր նրա իսկ սերունդների շնորհիվ, և պատմիչները նախընտրել են հենց այդ անունն օգտագործել:

Վիմագրական և մատենագրական տվյալների «հաշտեցման» համար այսօր նպատակահարմար է իշխանին Գրիգոր Ապիրատ կոչել:

Ինչ վերաբերում է Անիի թագավորության մեջ նրա զբաղեցրած պաշտոնին, ապա, պատմիչների համաձայն, նա կրել է «Հայոց մեծ իշխան» կոչումը:

ԱՊԻՐԱՏԱՆ ԻՇԽԱՆԱՏՈՒՄԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի իշխանական տների պատմությունը դեռևս ամբողջովին չի ուսումնասիրվել: Առավել հայտնին Պահլավունիներն են: Նույն շրջանի մեկ այլ իշխանական տան՝ Ապիրատյանների վերաբերյալ մինչև այժմ կատարված միակ ուսումնասիրությունը պատկանում է Ն. Ակիմյանի գրչին և հրատարակվել է 1956 թ. Վիեննայում, Ներսես Լամբրոնացուն նվիրված մենագրության Գ մասում, որը վերնագրված է «Ազգաբնութիւն Պահլաւունեաց, Հասանեանց, Թոռնիկեանց և Հեթումեանց»²¹: Վերնագրում Հասանյաններ կոչելով, տեքստում և տոհմաձառում Ն. Ակիմյանը նրանց անվանում է Ապիրատյաններ, որը, կարծում ենք, ավելի նպատակահարմար է՝ նկատի ունենալով մեծ իշխան Գրիգոր Ապիրատի առանձնահատուկ դերը տոհմի հաստատման գործում:

Չնայած նշված ուսումնասիրության առկայությանը, հետագա շրջանի աշխատություններում Ապիրատյանները, որպես առանձին իշխանատոհմ, գրեթե անտեսվել են: Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակության մեջ այս տոհմը հիշատակվում է միայն մեկ անգամ. «Աշոտ Գ-ից սկսած հայ թագավորները սկսեցին ազատների (մանր ազնվականության) միջավայրից առաջ քաշել նոր իշխանական տներ: Անճշտ է դիրք ունեցող որոշ իշխանական տներ, օրինակ, Պահլավունիներն (Աքուղամբներ) ու մասամբ Ա-

¹⁷ Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 160:

¹⁸ Ն. Ակիմյան, նշվ. աշխ., էջ 374:

¹⁹ Ղ. Ալիշան, Ծիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 134:

²⁰ Հայ դասական քնարերգություն, էջ 239:

²¹ Ն. Ակիմյան, նշվ. աշխ., էջ 327-457:

պիրատյանները, շուտով բարձր դիրքի տիրացան²²: Հետագա շարադրանքում, սակայն, ոչինչ չկա Ապիրատյանների գրաված դիրքի մասին, չի հիշատակվում անգամ տոհմապետ մեծ իշխան Գրիգոր Ապիրատի անունը: Իշխանատոհմն անտեսված է մասնալ հրատարակություններում, սակայն այստեղ չպետք է դիտարկություն տեսնել, պարզապես Ապիրատյանները, որ Պահլավունիների հետ խնամակալ կապ են ունեցել, շատ դեպքերում մույնացվում են մրանց հետ:

Ապիրատյանները կարևոր դեր են կատարել միջնադարյան Հայաստանի ոչ միայն քաղաքական, այլև եկեղեցական պատմության մեջ՝ տալով կաթողիկոսներ ու եպիսկոպոսներ:

Ապիրատյան տոհմի հիմնադրման մասին ասվում է. «Ջաման է ասեն յանձնանից մեծացեալ, և վասն խելացի և առատ ձեռացն մինչև լիներ տէր երկոտասան հազար հեծելոց, որ և շինեաց զսուրբ ոխտն Կեշառու...»²³:

Մտաթեոս Ուռայեցու ժամանակագրության և Կեշառիսի արձանագրության մեջ հիշատակվում է մեծ իշխան Գրիգոր Ապիրատի հոր անունը՝ Հասան²⁴, սակայն մրա մասին ուրիշ ոչինչ հայտնի չէ: Ինչպես երևում է վերը բերված վկայությունից, հենց ոչ մշանավորներից՝ «յանձնանից մեծացեալ» Ապիրատին է պատկանում իշխանատոհմի հռչակման դափնին, ուստի տոհմանունն էլ պետք է մրան վերապահել:

Առանձին բնության կարիք ունի «Ապիրատ» անձնանվան ծագումը: Այն դժվար է բացատրել հայերեն մույնիմաստ բառով, որն ակնհայտորեն բացասական իմաստ ունի, և բնականաբար մասնագետների տարակուսանքն է հարուցել: Հ. Աճառյանը «Հայոց անձնանունների բառարանում» գրում է. «ԱՊԻՐԱՏ, արդյոք հայերեն ապիրատ «անարդար» բա՞ռն է. և ինչպե՞ս կարող էր այսպիսի մի հոդի ածական մարդու անուն դառնալ: Այս անունը գործածական էր մեր մեջ ԺԱ-ԺԳ դարերում»²⁵: Նշենք, որ առաջին Ապիրատից հետո ունենք մույն տոհմից սերող այդ անունով իշխաններ, որոնց թվում մասն Գրիգոր Գ Պահլավունի և Ներսես Օճորհալի Կաթողիկոսների հայրը:

Անվան բացատրության մասին Ն. Ակիմյանը հետևյալ ծանոթագրությունն է տալիս. «Անուն կարելի չէ ստուգաբանել հայերեն ապիրատ բառով: Թերևս աղաաղուած ձևն ըլլայ ապիպատ պատուանունին, արտասանուած մախ ապիրպատ, ապա ապիրատ, որուն մպաստած կարող է ըլլալ ապիրատ բառը: Բայց թէ Ապիրատ ընդունա՞ծ էր Բիզանդիոնի արքունիքէն «ապիպատ» տիտղոսը, չէ վկայուած»²⁶:

Հարկ է մշել, որ հայ իրականության մեջ հիշատակված առաջին Ապիրատը հենց Գրիգոր Ապիրատն է, ուստի անվան (մեր համոզմամբ՝ սկզբնապես մականվան) ծագումը պետք է փնտրել հենց մրա կենսագրության մեջ:

Ուշագրավ է, որ 1001 թվականին մա արդեն ուներ բյուզանդական մագիստրոս պատվաստիճանը, որը մշանակալից իրողություն էր: Մագիստրոսը բյուզանդական արքունիքի կողմից օտարերկրացիներին տրվող ամենաբարձր պատվաստիճանն էր, որը եմթադրում

²² Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 267:

²³ Արևելցի, մշվ. աշխ., էջ 103:

²⁴ Ուռայեցի, մշվ. աշխ., էջ 16, 226, Ն. Ակիմյան, մշվ. աշխ., էջ 374:

²⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 193:

²⁶ Ն. Ակիմյան, մշվ. աշխ., էջ 373:

էր նաև ամենամյա շոշափելի դրամական վարձատրություն²⁷: Պատահական չէ, որ Արգանանու Գորգ քահանան իր արձանագրության սկզբում նշում է. «...ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱԳԿԱ ԱԾԽԱՐՀԱԿԱԼԻ, ԳՐԻԳՈՐԻ ՀԱՅՈՑ ՄԱԳԻՍՏՈՍԻ...»²⁸:

Ն. Ակիմյանը ենթադրել է, որ Գրիգոր Ապիրատը մագիստրոսի կոչումն ստացել է 1001 թ., երբ բյուզանդական Բարսեղ (Վասիլ) Բ կայսրը Հայաստան է եկել²⁹: Սա միանգամայն հավանական է, քանի որ Դավիթ Կյուրապատյանի մահից հետո (1000 թ.) նրա տիրույթները ժառանգած կայսրը երբ եկավ Հայաստանի արևմտյան շրջաններ, շրջակայքի մեծ ու փոքր իշխանավորները շտապեցին նրա մոտ և զանազան տիտղոսներ ու պատիվներ ստացան: Այս մասին տեղեկություններ է հայտնում Ստեփանոս Տարոնեցի Աստղիկը՝ անվանապես նշելով առավել կարևորներին: Ըստ պատմիչի, կայսեր մոտ է գալիս Նփրկերտի ամիրան և ստանում «գմաժխտոտութեան պատիւն», նույնը ստանում է Վրաց Գուրգեն թագավորը, բայց դժգոհ է մնում՝ «անարգանս իր համարեալ գմաժխտոտութեան պատիւն»: Գագիկ Ա-ն կայսեր մոտ չի գնում՝ «իբրև փոքրութիւն համարեալ զգնալ իւր առ նա», բայց նաև արգելք չի հանդիսանում, որ իր հպատակները գնան, ինչպես, օրինակ՝ իր քրոջ որդի Աբուսահլը³⁰: Ծառ հավանական է, որ հենց այս ժամանակ է մագիստրոսության պատիվ ստացել նաև բազմամարդ հեծելազոր ունեցող Գրիգոր Ապիրատը: Բայց որպեսզի նա մագիստրոսության պատվին արժանանար, պետք է մինչ այդ արդեն աստիճանակարգային որոշակի դիրք ունենար, մանավանդ եթե նշանավոր ազնվականական ծագում չուներ:

Ահա այստեղ է, որ առաջ է գալիս նրա ապիպատ կամ ապուհպատ տիտղոս ունենալու ենթադրությունը, որոնցից կարող էր առաջանալ Ապիրատ մականունը: Ի տարբերություն հայոց մեջ բավական տարածված Գրիգոր անվան, Ապիպատ-Ապիրատ մականունն ավելի անհատական էր, հետևաբար՝ հիշվող: Նկատենք նաև, որ 1045-1058 թվականներին Հայաստանի նշանակալից մասի իշխանությունը վարում էր ողջ երկրով հռչակված մեկ այլ Գրիգոր Մագիստրոս, Վասակի որդի Պահլավունի իշխանը, և Գրիգոր Ապիրատի անունը մոռացության բաժին կամ շփոթության առարկա կարող էր դառնալ (ինչպես և է այսօր), եթե չունենար Ապիրատ «տարբերակը»:

ԱՊԻՐԱՏՅԱՆՆԵՐ ԵՎ ՊԱՎԼԱՎՈՒՆԻՆԵՐ

Ինչո՞ւ են Ապիրատյանները երբեմն նույնացվել Պահլավունիների հետ: Բանն այն է, որ Գրիգոր Ապիրատի սպանությունից հետո երբ նրա երկու որդիները Անի եկան և շերտ ընդունելություն գտան Հովհաննես Մսբատ թագավորի մոտ, սերտորեն կապվեցին Պահլավունիների հետ: Գրիգոր Ապիրատի որդիներ Ապլջախայն ու Վասակն ամուսնացան Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու երկու դուստրերի հետ (ցավոք նրանց անունները չեն պահպանվել): Փաստորեն տոհմի ճյուղավորումն սկսվեց Ապիրատյան իշխանագունե-

²⁷ Հ. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, Երևան, 2002, էջ 669:

²⁸ Գ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 111:

²⁹ Ն. Ակիմյան, Գրիգոր Ապիրատ, որդի Հասանայ, Մագիստրոս, «Այոս», 9, 1945, էջ 12-13:

³⁰ Ստեփանոս Տարոնեցի Աստղիկ, Պատմություն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885, էջ 276-278:

րից և Պահլավունի իշխանադուստրներից կազմված հենց այդ երկու ընտանիքներից: Նը-
շենք ցրանց ժառանգներից մի քանիսին միայն:

Վասակը մնաց Ամիրում, իսկ Ապլջաֆապը՝ աներոջ՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավու-
նու հետ մեկնեց Միջագետք ու հաստատվեց Մովսբ բերդում³¹: Նա ունեցավ չորս որդի՝ Ա-
պիրատ, Գրիգորիս, Վահրամ, Վասակ: Գրիգորիսը հոգևորական դարձավ և իր քեռու՝
Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերի (Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու որդու) կող-
մից կարգվեց Եգիպտոսի հոգևոր առաջնորդ: Մովսբում մնացած Ապիրատի չորս որդիներ-
րից երկուսը՝ Գրիգորիսը և Ներսեսը, հաջորդաբար դարձան Հայոց Կաթողիկոս (Գրիգոր
Գ Պահլավունի՝ 1113-1166, Ներսես Դ Օմորհալի՝ 1166-1173): Սրանց Վասիլի եղբորորդին
էր Գրիգոր Դ Տղա (1173-1193) Կաթողիկոսը, իսկ Զորավար եղբոր որդին էր Գրիգոր Զ Ա-
պիրատ (1194-1203) Կաթողիկոսը:

Ամիրում մնացած Վասակի ընտանիքն առաջնակարգ դեր ձեռք բերեց Օեղդադյանների
տիրապետության շրջանում: Նրա չորս որդիներից մշահավոր իշխան Գրիգորը փրկեց
Մանուչե ամիրայի կյանքը և պատերազմում զոհվեց, որից հետո նրա դին մեծ հանդեսով
հողին հաճձնվեց Կեչառիսում: Վասակի մյուս որդին էր Բարսեղ Ա Ամեցի Կաթողիկոսը
(1105-1113), որին 1072 թ. Ամիի եպիսկոպոս ձեռնադրեց իր մորեղբայր Գրիգոր Վկայա-
սեր Կաթողիկոսը³²: Վասակի թոռ և Գրիգորի որդի Հասանի զավակներից մեկը Գրիգոր
Ապիրատ իշխանն էր, մյուսը՝ Ամիի մշահավոր Բարսեղ Բ եպիսկոպոսը³³:

Այս համառոտ թվարկումն իսկ վկայում է, թե ինչպիսի գործիչներ է տվել Պահլավու-
նիների հետ խնամիացած Ապիրատյան տոհմը: Հատկանշական է, որ Ապիրատյանները
պահպանել են իրենց տոհմին հատուկ անունները (Հասան, Գրիգոր, Ապիրատ, Ապլջա-
ֆապ, Վասակ), բայց հատկապես կաթողիկոսության աստիճանի հասած հոգևորականնե-
րը չեն մոռացել շեշտել իրենց սերունդը Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից՝ ճկատի ունենալով ի-
րենց Վասակ և Ապլջաֆապ պապերի խնամական կապը Պահլավունիների հետ:

Այժմ տեսնենք, թե այս երկու տոհմերն ինչպես են առնչվում Կեչառիսում:

Նշենք, որ այն միայն եկեղեցի չէր, այլ վանք, և պատահական չէ, որ պատմիչները
Գրիգոր Ապիրատին կոչում են Կեչառիսի սուրբ ուխտի ճիմնադիր: Վարդան Արևելցին
գրում է. «Նա շինեց Կեչառիսի սուրբ վանքը, ինչպես որ Վահրամ իշխանը՝ Մարմաշենը»,
որից հետո բնագրի հին օրինակում մշված է՝ «որպեսզի միայն անցավոր բաների մեջ ճոխ
չլինեն, այլ մաս՝ անմահների բնակավայրում, ուր հանգչում են իրենց զարմի հետ միասին՝
դամբարանում՝ ակնկալելով վերին կյանքը»³⁴: Հայտնի է, որ զորավար Վահրամ Պահլա-
վունին (Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու հորեղբայրը) 1046 թ. պատերազմում մահա-
տակվելուց հետո թաղվել է Մարմաշենում: Հավանական է, որ Կեչառիսն էլ դարձել է Ա-
պիրատյանների տոհմական հանգստարանը: Ինչպես վերը մշվեց, այստեղ է թաղվել
Գրիգոր Ապիրատի թոռը՝ պատերազմում զոհված Գրիգոր իշխանը:

Սակայն Կեչառիսի վանքի պատմությանն անմիջականորեն առնչվում է մաս Գրիգոր
Մագիստրոս Պահլավունու անունը: Գրիգոր Ապիրատի մահից հետո Գրիգոր Պահլավու-

³¹ Ն. Ակիներան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 379-380:

³² Մ. Ուռնալեցի, մշվ. աշխ., էջ 226:

³³ Ն. Ակիներան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 378-400, Կ. Մաթևոսյան, Ամի, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 48-70:

³⁴ Կ. Մաթևոսյան, Վարդան Արևելցին Ամիի պատմության մասին, էջ 93:

նի՞ն իր հովանավորության տակ առավ նրա որդիներին, իսկ 1045 թ. Բագրատունյաց պետության անկումից հետո բյուզանդական կայսրից ստացավ մագիստրոսության պատիվ. «Գրիգոր որդի քաջին վասակայ... զմաց առաջի թագաւորին և... տայ զբանալին Բջնոյ զթագաւորն և զամենայն զիւր զհայրենի ժառանգութիւնն և... առնու զպատիւ մագիստրոսութեան և տեղիս բնակութեան ի սահմանս Միջագետաց...», գրում է պատմիչը³⁵։ Գրիգորը նշանակվեց Տարոնի ու Միջագետքի կուսակալ։

Այդ շրջանում կայսրությունը ընդգծված պայքար էր սկսել Հայոց եկեղեցու դեմ։ Կաթողիկոսական Աթոռը հետացվել էր Անիից, դավանաբանական հողի վրա հայերի նկատմամբ սկսվել էին բազմաբնույթ հալածանքներ³⁶։ Նման պայմաններում Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին փորձեց արքունիքում ունեցած իր կապերն օգտագործելով արտոնություններ ստանալ առանձին վանքերի համար։ Այդ բախտին արժանացան երկու վանք՝ Մարմաշենն ու Կեչառիսը։

Մարմաշենին կայսերական արտոնություն շնորհելու մասին է վկայում Պահլավունի իշխանի նամակը՝ հասցեագրված Մարմաշենի Սոսթենես վանահորը³⁷։ Ավելի ընդարձակ են Կեչառիսի մասին պահպանված տեղեկությունները։

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՊԱՎԼԱՎՈՒՆԻ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՉԱՐԻՍՈՒՄԻ

Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու անունից մի մեծ արձանագրություն է գրված Կեչառիսի Ս. Գրիգոր եկեղեցու հարավային պատին։ Սակայն պահպանվել է մեկ այս արձանագրության հետ առնչություն ունեցող, ժամանակին իտալերեն թարգմանված և Հռոմի դիվաններից մեկում պահված մի փաստաթուղթ, որ հրատարակել է Սեն Մարտենը, և որից քաղելով՝ այն գրաբարի է վերածել Ալիշանը։ Գրությունը հետևյալն է.

«Ի Օ (1051) թուականիս, ի ժամանակս Կոստանդնույ Մոնոմախի թագաւորի Հայոց (Յունաց), դուքսս Վասպուրականի, գաւառիս Ծաղկնոց եւ Գրիգոր Մագիստրոս որդի Վասակայ, հրովարտակաւ և հրամանաւ վերոյասացեալ թագաւորիս՝ հիմնադրեալ շինեցի զեկեղեցիս ի տեղոջս որ կոչի Կեչառոս, ի նախասացեալ գաւառիս Ծաղկնոց, հանդերձ մատրամբ. և նուիրեցի զտաճարս և զեկեղեցիս յանուն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի մերոյ. և զարդարեցի զսա սպասուք արծաթեղիճօք և ոսկեղիճօք, գրովք և այլովք պիտոյիք, որպէս վայել էր տաճարիս։ Դարձեալ ետու եկեղեցոյս զեօղս երկուս և այգի մի։

(Եւ) մեք շնորհին Աստուծոյ եպիսկոպոսունքս Բջնոյ՝ Վանական և Համալար, սահմանեցաք և հաստատեցաք ի թեմ և կալուած վերոյգրեալ եկեղեցոյս՝ զեօղս քսան և հինգ և քաղաք մի, որք են Բուժան, Օոկաթն, և այլն...:

Եւ հաստատեցաք զվճիռս մերով ձեռնագրովս և կնքովս։ Արդ եթէ ոք յետ մեր կամ յեկեղեցականաց կամ յաշխարհականաց իշխեսցէ հակառակ կալ վճռոյս մերոյ, նգովս առ-

³⁵ Արիստակիսի Լաստիվերցոյ Պատմութիւն (աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի), Երևան, 1963, էջ 62:

³⁶ Կ. Մաթևոսյան, Անի, էջ 36-47, 193:

³⁷ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը (աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Կոստանյանի), Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 103-104, 304:

ցէ ի Սրբոյն Գրիգորէ մերոյ Լուսաւորչէ և ՅԺԸ հայրապետացն Նիկիոյ ժողովոյն, և մասն և բաժին նորա ընդ Յուդայի մատնչի և ընդ խաչհանուացն Քրիստոսի եղիցի, իսկ որ հաստատուն պահէ՝ օրհնեալ եղիցի ի Տեառնէ Աստուծոյ»³⁸:

Ինչպէս տեսնում ենք, փաստաթուղթը թվակիր է՝ 1051 թ., նրա առաջին մասը գրված է Գրիգոր Մագիստրոս Պափյաւոնու, երկրորդ մասը՝ Բշմիի եպիսկոպոսներ Վանականի և Համավարի (՝) անունից, որոնք նշում են Կեչառիսիւս որպէս թեմ հատկացված 25 գյուղի և մեկ քաղաքի մասին: Ցավոք բնակավայրերի անուններն աղավաղված են, և ուսումնասիրողները միայն Բուժանը Բուժականի հետ մույնացնելու հնարավորությունն են ունեցել:

Փաստաթղթում Գրիգոր Մագիստրոս Պափյաւոնին նշում է իր կառուցած եկեղեցու մասին՝ «հիմնադրեալ շինեցի գեկեղեցիս ի տեղոջս որ կոչի Կեչառոս», որն ուսումնասիրողները մույնացնում են Ա. Գրիգոր եկեղեցու հարևանությամբ կառուցված Ա. Նշան եկեղեցու հետ³⁹:

Մեր կարծիքով, փաստաթղթում որոշ չափով մեծացվել է Գրիգոր Մագիստրոս Պափյաւոնու դերը Կեչառիսում՝ նպատակ ունենալով բյուզանդական արքունիքին ցույց տալ, որ վանքը պատկանում է Պափյաւոնիներին (նրանց հիմնածն է, ինչպէս Մարմաշենը):

Այժմ ծանոթանալով Կեչառիսի վեցտողյա մեծ արձանագրությանը, որի բովանդակության մեջ առկա հակասությունները հայագիտությունը դեռևս չի պարզել:

«1. Ի հիմնգհարիւրերորորդի ամի թուականութեանս Թորգոմեան, ի թագաւորութեանս (ուր)ք և ինքնակալ թագաւորին Կոստանդեա Մանումախիս, բերաւ ոսկի մատանիս զոր հզարին և առաքինոյն բարե

2. պաշտին Գրիգորո Մագիստրոսին, կիտանտին և դուկին Վասպուրականի և Տարաւո, Արշակունոյն և Հայկազն(ո)յն մեծաւ աշխատութեամբ ազատեալ էր զմեծ և զհրդակաւոր եկեղէ

3. ցիքս իւր և ոչ այլ ինչ հայցէ, բայց միայն աղաթս առնել ս(ուր)ք և ինքնակալ թագաւորին Կոստանդեայ ընդ միին և ծառաին Ք(րիստոս)ի Գրիգորոյ և որդոց իւրոց և յիշատակ կարգեալ յեկեղեցիքս Կ

4. ևչառուաց ցուր Մագիստրոսն կենդանի է ամեանայն շաբաթ ար զԺամն Հասանա արասցեն անխափան և յետ ելիցն Մագիստրոսին արասցեն անխափան, արդ (որ) ոք այսմ վճոի հաստատոն խափանել ջանա թ

5. ե յառաջնորդաց ոք իցէ կամ յիշխանաց կամ ի քահանայից այնպիսի Յ և ԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի և բաժինն ընդ Յուդայի եղիցի և ընդ տիրասպան քահանայիցն և այս գիր մեր է Յովանիսի շնորհուն Ա(ստուծո)յն Բջ

6. նո էպիսկոպոսիս և ս(ուր)ք և մեծի հաւրս Բարսղիս, էթե ոք այս գրոյս խափանել ջանա այնպիսին նզովս չ(ար)աչարս ընկալցի ի սրբո Լուսաւորչէն Գրիգորո և յամեանայն սրբոց և ի մեմշ, կատարիչք գրոյս արհմեալ ել...»⁴⁰:

Արձանագրությունն ունեցել է մի քանի հրատարակություն, բայց ամենամաքողջականը Գ. Հովսեփյանի մոտ է: Արձանագրության թվականը Հ. Ծախաթունյանցը, Ղ. Ալիշանը, Կ. Կոստանյանը և սկզբում մասն Գ. Հովսեփյանը կարդացել են «Ի հիմնգհարիւրերորորդի

38 Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 260, Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 158:

39 Գ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 112:

40 Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 312:

Նկատենք, որ սովորաբար երբ արձանագրությունների մեջ մտնում են մշակման (հիմնականում՝ խաչեր) են դրվում, ապա դա արվում է արձանագրության սկզբում: Հենց այդպես է արված նույն պատի ստորին մասում՝ մուտքի բարավորի վրա Գրիգոր Ապիրատի արձանագրության մեջ: Մինչդեռ մեր քննած «մագիստրոսյան» արձանագրության մեջ խաչաքանդակը տեղադրված է 3-րդ տողից հետո, մեր կարծիքով բովանդակային կապ ունենալով հաջորդող տողերում արտահայտված մտքի հետ: Իսկ ճիշյալ հատվածը պարունակում է եպիսկոպոսական որոշումն ու անեծքի բանաձևը: Քառակուսու մեջ առնված խաչաքանդակն այստեղ, մեր կարծիքով, արձանագրված խոսքերը հաստատող «կնքող» մշակությունն ունի:

Այժմ փորձենք համեմատական վերլուծության միջոցով պարզել դիվանական փաստաթղթի և Կեչառիսի արձանագրության մամուլություններն ու տարբերությունները:

Նախ տեսնենք, թե ինչ ընդհանրություններ կան:

Ա. Երկու վկայագիրն էլ կառուցվածքով մտնում են, ունեն առաջին մաս՝ գրված Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու, և երկրորդ մաս՝ գրված «շնորհին Աստուծոյ Բջնոյ եպիսկոպոս» անվանված հոգևորականների կողմից:

Բ. Երկուսի առաջին մասում էլ նշվում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու նախաձեռնությամբ Կեչառիսի՝ բյուզանդական Մոնոմախ կայսրից ստացած առանձնաշնորհման մասին. «բերաւ ոսկի մատանիս», - ասվում է արձանագրության մեջ, (որով՝ «մեծաւ աշխատութեամբ ազատեալ էր զմեծ և զհոչակաւոր եկեղեցիքս»), իսկ փաստաթղթում նշվում է՝ «հրովարտակա և հրամանաւ... թագաւորիս»: Սա համեմատելի է Մագիստրոսի՝ Մարմաշենի Սոսթենես վանահորը զրած նամակի հետ, ուր նախ նշվում է «կարմրակերտ մելանան գիծ թագաւորական... զոր առաքեաց... Կոստանդիանոս արքայ Մաւնամախն... յոյժ զօրաւոր բանս՝ հանդերձ կնքովն ոսկեղինաւ», ապա ասվում է, որ վանահայրը զա և տամի ոսկե մատանին՝ «եկեսցես դու և տարցիս զոսկի մատանիս»⁴⁵ (կայսեր հրովարտակը՝ ոսկե կնիքով):

Գ. Երկուսն էլ նույն թվագրումն ունեն:

Դ. Երկու գրությունները եզրափակող անեծքի բանաձևերն ունեն նույն բաղադրիչները, որը թեև հիմնականում ընդունված կաղապարով է, բայց մաս ինքնատիպ է հատկապես Ա. Գրիգորի նզովքի նշման առումով:

Այսպիսով՝ երկու վկայագրերի միջև առկա կապն ակնհայտ է, և բնական է ենթադրել, որ նախ եղել է գրությունը, որը ստորագրությամբ ու կնիքով հաստատել են Բջնի եպիսկոպոսները («հաստատեցաք զվճիռս մերով ձեռնագրովս և կնքովս»), ապա՝ արձանագրությունը:

Այժմ տեսնենք, թե որոնք են երկու վկայագրերի հիմնական տարբերությունները:

⁴⁵ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 104:

Դիվանական փաստաթուղթ

Արձանագրություն

1. Նշվում է Գրիգոր Պափյավուճու տիտղոսը և թոր անունը. «դուքսս վասպուրականի, գաւառիս Ծաղկնոց եւ Գրիգոր Մագիստրոս որդի վասակայ»:

Պափյավուճու տիտղոսաշարն ավելի մեծ է, բայց չկա նրա թոր անունը. «Գրիգորո Մագիստրոսին, կիտանտին և դուկին վասպուրականի և Տարանո, Արշակունյոյն և Հայկազնոյն»: Հետագա շարադրանքում հիշվում է Հասանը, արձանագրացին մի ձևակերպան մեջ, ուր սովորաբար հիշատակվում է արձանագրողի հայրանունը:

2. Մագիստրոսը նշում է եկեղեցու և մատուռների կառուցման և դրանց տրված առատ մվիրատվությունների մասին. «Հիմնադրեալ շինեցի զեկեղեցիս ի տեղոջս որ կոչի Կեչառուս... հանդերձ մատրամբ. և նուիրեցի զտաճարս և զեկեղեցիս յանուն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի մերոյ. և զարդարեցի զսա սպասութք... Դարձեալ ետու եկեղեցոյս զեօղս երկուս և այգի մի»:

Որևէ շինարարության կամ մվիրատվության մասին չկա ոչ մի վկայություն կամ ակնարկ, բայց Կեչառիսի եկեղեցիները համարվում են Մագիստրոսինը՝ «մեծաւ աշխատութեամբ ազատեալ էր զմեծ և զհոչակաւոր եկեղեցիքս իւր»:

3. Մագիստրոսը պահանջում է աղոթել կայսեր, նաև իր ու զավակների համար, միաժամանակ՝ ամեն շաբաթ օր պատարագել, քանի դեռ ինքը ողջ է՝ Հասանի համար, իսկ մահից հետո՝ իր համար:

Բջնիի եպիսկոպոս Հովհաննեսը և հայր Բարսեղը հաստատում են Մագիստրոսի՝ իր հիշատակը պահպանելու և ամենշաբաթյա պատարագի մասին պահանջը՝ «այս գիր մեր է Յովանիսի շնորհին Աստուծոյ Բջն եպիսկոպոսիս և սուրբ և մեծի հարս Բարսղիս, էթե ոք այս գրոյս խափանել ջանա...» (հետևում է անեծքի բանաձևը): Ոչինչ չի ասվում Կեչառիսի թեմի, գյուղերի ու կալվածքների մասին:

4. Բջնիի եպիսկոպոսներ վանականն ու Համավարը եկեղեցուն (վանքին) հատկացրել են թեմ և կալվածք՝ 25 գյուղ և մի քաղաք. «...սահմանեցաք և հաստատեցաք ի թեմ և կալուած վերոյգրեալ եկեղեցոյս՝ զեօղս քսան և հինգ և քաղաք մի, որք են Բուժան, Օռկաթն...»:

Ինչպես տեսնում ենք, երկու վկայագրերն ունեն էական նմանություններ և բավական մեծ տարբերություններ: Ուսումնասիրողներին դեռևս չի հաջողվել վերջնականապես պարզել իրականությունը, քանի որ փաստերն իրոք բավականին խճողված են:

Մեր ենթադրությունը հետևյալն է: Հնարավոր է, որ արձանագրությունը գրվել է ավելի ուշ (այս մասին են խոսում Գ. Հովսեփյանի հնագրական դիտողությունները, ինչպես նաև

Ն. Աղոնցի որոշ դիտարկումները⁴⁶։ Այն գրողները՝ Բջնիի եպիսկոպոս Հովհաննեսը և հայր Բարսեղը, ձեռքի տակ ունեցել են վերը նշված փաստաթղթի պատճենը կամ տարբերակը և հիմնականում օգտվել նրանից, բայց բաց են թողել այն կետերը, որոնք արձանագրության ստեղծման ժամանակ արդեն անհրապական էին։ Մասնավորապես, անհնար էր, որ եթե փաստաթղթում նշված գյուղերը դեռևս Կեչառիսի պատկանեին, դրանք չնշվեին։ Արձանագրության գրության ժամանակ անուշադրության կամ մոռացության է մատնված եղել Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու տոհմաբանությունը, և տեքստը կազմողները Կեչառիսի մեկ այլ, բայց, փաստորեն, նույն պատի վրա գտնվող (1003 թ.) արձանագրության մեջ առկա Գրիգոր Մագիստրոսի (Գրիգոր Ապիրատի) հայրանունը՝ Հասան, նույնությամբ փոխադրել են 1051 թվականը կրող արձանագրության մեջ։ Արձանագրության հեղինակներն ամբարեխիղճ են եղել անգամ կայսեր անունը նշելիս («Մանումախ»), որը նույնպես խոսում է գրության ուշ շրջանի պատկանելու մասին։ Մեր կարծիքով, արձանագրողների հիմնական նպատակը Կեչառիսի՝ կայսերական առանձնաշնորհում ունեցած վանք լինելը ցույց տալն է եղել։

Հովհաննես անունով Բջնիի եպիսկոպոս հիշատակվում է 1298-99 թթ., որը Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Կաթողիկոս Գրիգոր է Անավարզեցուն հասցեագրված թուղթը ստորագրողներից մեկն է եղել⁴⁷։ 1298 թ. մի հիշատակարանում նա բնութագրվում է որպես «այր... երկայնամիտ և զուարթ դիմաւ»⁴⁸։

Ինչևէ, Կեչառիսի մագիստրոսյան մեծ արձանագրությունը դեռևս կարոտում է իր վերջնական բացահայտմանը։

Ամփոփենք։ Մեր հիմնական նպատակը Կեչառիսը կառուցողի անձի խնդրի հստակեցումն էր, վանքի հիմնադիր Գրիգոր Ապիրատի և նրա տոհմի սկզբնավորման մասին պահպանված տեղեկությունների ամբողջացումը, ինչպես նաև Կեչառիսում Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու խաղացած դերի պարզաբանումը։ Ելնելով սկզբնաղբյուրների տվյալներից, կարող ենք եզրակացնել, որ Կեչառիսի Ս. Գրիգոր եկեղեցին 1003 թ. կառուցել է Հայոց մեծ իշխան Գրիգոր Ապիրատը (1001-ից՝ մագիստրոս)։ Սիմեոն Երևանցու հաղորդած 995 թվականը կարելի է համարել եկեղեցու շինարարության սկզբի՝ հիմնարկների թվականը։

Գրիգոր Ապիրատը մահացել է 1021 թ., որից հետո նրա երկու որդիները դարձել են Գրիգոր Պահլավունու (1045-ից՝ մագիստրոս) փեսաները, որի շնորհիվ Ապիրատյան տոհմի շտապիղները բարձր դիրք են գրավել՝ աշխարհիկ և հոգևոր մի շարք նշանավոր գործիչներ տալով։

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Հայ Եկեղեցու նկատմամբ բյուզանդացիների սկսած հալածանքների շրջանում Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին արքունիքում ունեցած դիրքն օգտագործելով կարողացել է արտոնություններ ձեռք բերել իր տոհմին պատկանող Մարմաշենի, ինչպես և Կեչառիսի վանքի համար, որի վերաբերյալ պահպանվել է 1051 թվակիր դիվանական փաստաթուղթ և համապատասխան վիմագիր արձանագրություն։

46 Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ. 312, 464։

47 Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմ.՝ Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 362։

48 Ժ.Գ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմող՝ Ա. Մաթևոսյան), Երևան, 1984, էջ 824։